

Fogas kérdésnek számít, hogy Kosztolányi nyelvről vallott nézetei miként változtak a pálya során. Ha részkérdésekben alkalomadtán tudományos igényességgel és tudással nyilatkozott is meg Kosztolányi, mégis nehéz a válaszadás, mert átfogó nyelvtudományos vagy nyelvölcséleti kifejtést nem adott, nem is törekedett adni ebbéli nézeteiről. Olyannyira, hogy a műfaji határok átlépése sem volt idegen tőle: például az Esti-történetek egyes részletei nyelvről írott dolgozataiba is bekerülhettek volna, de másik oldalról a *Túlvilági séta* nyelvműveléssel foglalkozó cikksorozata is novellisztikus keretbe illeszkedik. Kosztolányi azt sem célozta meg, hogy témáit tudósi pontossággal szétválogassa: éppúgy föltűnhetnek nyelvről vallott fölfogásának nyomai életképszerű tárcáiban, lazán kapcsolódó apró szövegdarabkákból összeállított cikkeiben, mint nagy számban irodalomról, írókról írott kritikáiban és tanulmányaiban. Ezzel függ össze a másik nehézség: a hozzáférhető kiadások – céljuknak megfelelően, érthető módon – tematikus alapon sorolták be a szövegeket; márpedig a kérdés mérlegelése az írások időrendben következő csoportjainak áttekintését igényli, s a Kosztolányinál leginkább mesterségesnek tetsző tematikai kötetmeken való fölülelemelkedést, ami egyelőre nemcsak szorgalmat, de szerzetesi filológiai elszántságot követel. Ráadásul még mindig azonosítatlanul lappanghatnak olyan hírlapi cikkecskék, amelyek a Kosztolányi-képet ha általánosan nem is változtatják meg, de annak időbeli gondolati kibontakozását markánsabban rajzolhatják ki. Mindez óvatos fogalmazásra késztet, s arra, hogy az alábbi gondolatokat Kosztolányival való folyamatos szöszölés eredményeiként tekintsem.

Az viszonylag nagy biztonsággal elmondható, hogy Kosztolányi nyelvszemlélete néhány kérdésben ugyan jelentősen változott, de sarokpontjaiban inkább csak kifejtettebbé lett, árnyaltabbá vált, különösen a Pesti Hírlap munkatársaként eltöltött másfél évtizedében. Ami azonban bölcséleti keretét tekintve közelebb áll az egységeshez, mint az éles szakaszokra osztás lehetőségéhez, mindaz – megítélésem szerint – Kosztolányi gondolkodásában betöltött helyét, szerepét, hangulati töltetét és nyilvános-kulturális összefüggéseit illetően erőteljesebben változott. E szétválasztás azonban ködkép jellegű: valamiféle magában vett gondolati tartalom aligha hüvelyezhető ki úgy, hogy az maradéktalanul függetlenné válják a föltett tartalmi megfontolások többi gondolat közt elfoglalt helyétől, gondolatmenetben játszott szerepétől. Úgy is fogalmazhatok, kiszakított gondolatok alapján Kosztolányi bármi hívének beállítható. Ezért arra fogok törekedni, hogy a harmincas években, a nyelv kapcsán megfogalmazott gondolatokat legalább részlegesen összefüggéseikben láttassam.

Ha tehát élesen fogalmazok, annak ellenére váltást érzékelek 1930-ban, az Antoine Meillet-nek írott nyílt levél megfogalmazásától, hogy *A magyar nyelv helye a földgolyón* majd minden gondolatának külön-külön megtalálni előzményét a húszas évek második felében írt, esetenként akár a legkorábbi cikkekben is. Úgy vélem, ami korábban mint kívánság fogalmazódott meg közösségi-társadalmi elvárásaként, az most képviselőre kötelező „üggyé” vált. Ettől kezdve a harmincas években – szemben eddigi gyakorlatával – rendre hosszú írásokban fejti ki Kosztolányi nem egyszerűen nyelvről alkotott elképzelését, hanem a nyelvtisztítás mozgalmának elvi alapjait és bírálattal-kétkedéssel kezelt kérdéseit. S talán az sem véletlen, hogy szinte sorra vitahelyzetben szólal meg: az 1931-es *Túlvilági séták* ugyan még csak fiktív, erősen retorizált ál-vita, de az 1932-es *Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók* négy részes sorozata már Supka Géza vélekedésével száll szembe, 1933-ban Kosztolányi és Schöpflin Aladár között bontakozik ki több felvonásban, két lap hasábjain is sajátos – mert

* Az Emlékezés Kosztolányi Dezső születésének 125. évfordulóján keretében a Magyar Tudományos Akadémián 2010. május 7-én elhangzott előadás szerkesztetlen, így értelemszerűen hivatkozásokat sem tartalmazó szövege. Az előadás nyomán írott tanulmány előreláthatólag másutt kerül közlésre.

mindkét fél részéről ellentmondásokba bonyolódó – pengeváltás, majd – ha *A lélek beszéde* sorozat retorikus, talán ismét kitalált párbeszéd- és vitahelyzetétől eltekintek – a Nékám Lajoshoz intézett, újfent több részletben közölt nyílt levél, a *Nyelvünk ügye* következik 1934-ből, de még az 1935-ös *Egy kis merénylet a magyar nyelv ellen* is ebbe a sorba illeszthető.

Az írásokban a nyelv védelmének két értelme játszik egymásba: a magyar nyelv értékének bizonyítása egyik irányban a nyelvet támadókkal szemben – mindenekelőtt Meillet-vel, de Nékámmal is ebben vitázva –, valamint másik oldalról az idegen szavak ellen, a magyar nyelv tisztaságáért folytatott küzdelem, a nyelvtisztító mozgalom népszerűsítése. A két szempont között részleges logikai kapcsolat áll fenn. Ha valamely nyelv – köztük a magyar – nem értékelhető alább bármely más nyelvénél, akkor nincs meggyőző alapja olyan véleménynek, amely az idegen szavak szükségét állítja bármely, köztük a magyar nyelvben. De a keresett összefüggés csak részleges, mert az utóbbi állítás, a következtetés második tagja azt már nem indokolja, hogy ha nincs szükség az idegen szavakra, akkor azok jelenléte a nyelvben egyúttal rossz és kerülendő is lenne. A két szempont összekapcsolódásához természetesen nemigen lehetett elég a Meillet könyve fölött érzett fölháborodás és elkeseredés; szinte egybeesett ez azzal, hogy az Akadémia 1931. május 4-i ülésén, Négyesy László javaslatára hivatalosan is fölkarolta a nyelvművelés ügyét. Itt persze ismét hangsúlyoznom kell, hogy a nyelvtisztítás kérdése sem csak ekkor, hanem már jóval korábban jelen van Kosztolányi írásaiban – például 1916-ban *Nyelvtisztítás* címmel közöl cikket a Nyugat lapjain.

Azáltal, hogy a nyelv védelmének két szempontja a korábbiaknál jobban előtérbe kerül, sőt meghatározóvá válik Kosztolányi nyelvről megfogalmazott fölvetéseiben, változik magának e gondolkodásnak a szerkezete is. Egyfelől élesebben kirajzolódnak a megszólalás tematikus csomópontjai: habár továbbra is rendre fölmerülnek nyelvi kérdések az életmű számos helyén és műfajában, formát ölt a kifejezetten nyelvészeti, nyelvművelő-tisztító írások egy jelentős önálló csoportja. Hasonlóan élesebb lesz a határvonás a szókészlet vizsgálata és a nyelv jelenségek körének többi kérdése között, amelyet a jelentéstani és a történeti elemző gondolatok ritkábban látszanak áthidalni. Végül szintén nem előzménytelenül, de nyomatékossá válik az az elválasztás, amely a magyar és idegen szavak két területére osztja föl a jelen nyelvhasználatát. A határvonások gesztusát másrésről egy eltérő természetű határátlépés ellensúlyozta, kitágítva az elhatárolások által leszűküléssel fenyegető gondolkodói teret: ez pedig a nyelv belefoglalása egy tágabb művelődéstörténeti szemléletbe, amely elméletben korábban is érzékelhető volt, most azonban intézményes formát is nyert. Más megfogalmazásban: míg korábban a nyelv kérdése – különösen a húszas évek közepén – szinte mindig irodalmi-esztétikai érvénnyel (is) bírt, addig a harmincas években esztétikai helyett (talán ismét) tágan értett kulturális folyamatként értelmezi Kosztolányi. Nehezen lenne tagadható, hogy ebben a nyelvművelés ekkor megszilárduló intézményrendszerének hatását is láthatjuk – még akkor is, ha például a Pesti Hírlap Nyelvőrével Kosztolányi önálló, saját útját járta ezen a téren is –, azonban ez csak azt igazolja, hogy a gondolkodás nem függetleníthető attól a társas közegtől, amelyben kibontakozik. A harmincas évek tehát mintha szűkülő és táguló távlatok, perspektívák feszült, egymást hol kiegyensúlyozó, másutt elbillenő, ezért ellentmondásoktól és esetenként komor-sötét látásmódtól sem mentes mozgását hozná Kosztolányi szemléletében. Mintha Meillet könyvének olvasása olyan sebeket szakított volna föl, amelyek újfent a fenyegetettség és nemzeti-közösségi magára maradottság megerősödő félelmét ébresztették föl. Olyan az egységesülő világban tapasztalt kiszolgáltatottságát, amelyhez képest még a „természetes elszigeteltség” oltalma is értéket jelent. Schöpflin Aladár megjegyzését Kosztolányi pesszimizmusáról – hogy tudniillik a nyelv önmagában nem tudja „kára nélkül magához [...] idomítani a beléje kerülő idegen szavakat” – ezért hajlok inkább erre a félelemre vonatkoztatni, s egybefűzni azzal a szubjektív, de szubjektivitásában

legalábbis nem alaptalan történelmi-politikai helyzetértékeléssel, amely sem kelet, sem nyugat felől ekkor nem sok jót remél.

Mindezeket előrebocsátva a harmincas évek elsősorban nyelvészeti-nyelvművelő írásainak egy fogalmát középpontba helyezve törekszem néhány összefüggés megfogalmazására. Kosztolányi a *viszonylagosságot* legalább három értelemben használja: 1) a nyelvek egymáshoz való viszonyának átfogó szintjén, a nyelvek teljes körű egyenjogúságát állítva; 2) valamely nyelv szókészletének szervezetére-szerveződésére, a nyelvek és kultúrák művelődéstörténeti összefüggéseit mérlegelve; végül 3) az egyes szavakra, jelentő és jelentett kapcsolatára alkalmazva, ami éppannyira érinti a nyelv teremtő erejét és képességét, mint a nyelvek viszonylagosságát hirdető álláspontnak a nyelv és gondolkodás viszonyát illető jelentéstani szempontjait.

A viszonylagosság jelentéstartományának eme három rétege alapján az is kitűnik, a középső szinten – a nyelven belüli diszkurzív összefüggések és a kultúrákon átívelő kölcsönhatások hálózatában – épp azoknak az eseményeknek a leírása történhetné meg, amelyeket a különmemű, de nem egymással összeférhetetlen nyelvi jelenségek párbeszédjellegű kapcsolódása, interakciója hoz létre. Tehát amely síkon nem a megértés gyakorlati elvárása és célja határozza meg a nyelvi kölcsönhatások formáját és lefutását, hanem a közlésnek, a társas vagy a gondolkodást jellemző kommunikációnak a nyitott történése. Ami pedig a viszonylagosság első- és harmadikként sorra vett szintjét illeti: előbbi a nyelveket elválasztó-megkülönböztető – egyszersmind azokat egyenrangúvá is emelő – határok megvonására összpontosít, míg utóbbi éppen a nyelvi tevékenység és gondolkodás szilárd határainak kétségbe vonására, átjárhatóvá tételére épít. Úgy tűnik tehát föl, hogy a viszonylagosság három jelentése nem egyeztethető össze minden nehézség nélkül. S Kosztolányi számára nem is fontos ezek összeegyeztetése; ő nem rendszeralkotó bölcselelő volt, aki céljának a gondolati ellentmondások elsimítását tűzte volna ki, hanem olyan tudatos alkotó, esszéista, újságíró, aki a viszonylagosság gazdag jelentésességét akár logikailag ellentmondó gazdagságában igyekszik fölfejtetni.

1

A nyelvek kapcsolatát a maguk különbségében és különösségében szemügyre véve Kosztolányi jónak, értéknek tekinti a nyelvek sokféleségét. Elhatárolódással fogalmazza meg, hogy Meillet „nemigen rokonszenvez a sokféle nyelvközösséggel”. Ha a nyelvi sokféleség érték, a kis nyelveknek nem kell attól tartaniuk, hogy fölöslegessé válnak. Ennek azonban csak akkor van értelme, ha „minden nyelv egyenlő.” Ahogy Schöpflinnel vitázva tér ehhez vissza Kosztolányi: „a nyelvek között nem ismerek rangkülönbséget”. E két állítás olyan ok és okozat módjára kapcsolódik össze, hogy nem dönthető el, melyik volt előbb. Egyenrangúság nélkül nincs túl sok értelme a sokféleségnek, de az egyenlőség elméleti állítása is hiábavaló, ha a nyelvi változatosság nem érték.

A nyelvek egyenrangúságának tétele két további követelménnyel jár. Egyfelől a nyelvek nem vezethetők vissza valamiféle nyelv előtti tényezőre, hiszen utóbbinak külső nézőpontjából mégiscsak mód nyílhatna a versengésre kényszerített nyelvek rangsorolására. Kosztolányinak ezért hangsúlyoznia kellett, hogy a nyelvek megítélésére nem rendelkezünk semmilyen külső mércével. Ezért közel sem tekinthető a vita kedvéért tett retorikus fordulatnak az az elismerően nyilatkozó részlet, mely szerint Meillet „Véleményei rokonszenvesen szabadelvűek. Nem tartja szükségszerűnek a kapcsolatot a nyelv és a fajta között, mely a nyelvet beszéli. Visszautasítja a faj babonáját, az árjababonát [...]. Minden nép keverék vagy vegyület, melyet a közös nyelv forraszt egységgé.” E gondolatok abba a logikai sorba illeszkednek, amelynek révén kétség ébred mindazon szempontok jogosságát illetően,

amelyek mentén a nyelvek értékelése történhetné. Paradox módon Kosztolányi itt éppen úgy tett, ahogy egy évvel később, a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén Gombocz Zoltán tette kétségessé a nyelvhelyesség megállapításának alapjául szolgáló normákat. Ráadásul Kosztolányi a francia nyelvész saját „fegyvereit” fordítja ellene, mikor a mérték tekintetében homályosságot, ellenőrizhetetlenséget, ésszerűtlenséget hány szemére: a nyelvek Meillet-féle „osztályozásnak a kulcsa homályos. Néha a lélekszám szerint tart egy nyelvet nagyknak, néha más szempontok szerint, a rokonságra vagy a benne lakozó »civilizációs erő«-re hivatkozva. Mi az a »civilizációs erő«? Homályos és ellenőrizhetetlen. [...] Minden viszonylagos. [...] Egy nyelv nagyságának még mennyiségi szempontból sincs föltétlen mértéke. Nem mértéke a civilizáció sem.”

A nyelvek rangsorát tehát nem alapozhatja meg külső mérték, de a nyelvek értelemszerűen közvetlen egymáshoz sem lehetnek mérhetőek, vagyis – nyelv és gondolkodás összefüggése miatt is – önmagukban álló világokat alkotnak. Minden nyelv önmagában teljes, s nincs olyan nyelvek fölötti (akár mesterséges) nyelv, amely akár a nyelveket egymáshoz tudná illeszteni, akár egyetemes nyelvi normák tárházaként a nyelvek összevető értékelésének hipotetikus helyéül szolgálhatna. Ezen a ponton tehát a nyelvek egyenrangúságának állítása a nyelvek éles elhatárolásának, önmagukba zártságának tételezésébe vált át. Ezt – inkább érzelmi, mint elméleti oldalról – a nyelvi sokféleség értékességének elve is indokolja: ha ugyanis a nyelvek önmagukban, pusztán létezésüknél fogva értéket jelentenek, akkor határok híján történő egymásba hatolásuk idővel a kis nyelvek csöndes eltűnésével, nagyobb nyelvekbe olvadásával végződhetnek. A nyelvek határai ha nem is szavatolják, de megragadhatóvá teszik a nyelvek különféleségét, s rámutatnak arra, hogy az egyenrangúság elméleti föltevése önmagában nem biztosítja a nyelvi sokféleség fennállását – ekképp haladhat a gondolatmenetnek egy ilyen irányú rekonstrukciója.

A nyelvek magukba zártságát kiemeli az a kölcsönös korlátozás, amely szerint „anyanyelvem szellemét se kedvelem, ha más nyelvekben látom viszont, mint idétlen hungarizmust”. Továbbá egyáltalán ide kapcsolódik az anyanyelv meghaladhatatlanságának állítása: „Aki igaz értelmi és érzelmi életet él, az csak egyetlenegy nyelvet bírhat többé-kevésbé tökéletesen, az anyanyelvét.” Ezt a Humboldt hagyomány is hasonlóképpen látta, s a nyelvek önmagába zárt körében, a nyelv kifejlését meghatározó erő vagy hajlam, nyelvszellem tételezésében annak a Leibniznek a fölfogása is érezhető, aki Humboldt természetbölcseleti megfontolásaira is erősen hatott, még ha nyelvfilozófiájának több elemét a német nyelvész nem is vette át, így az egyetemes nyelvről vallott eszméit sem. Ahogy a harmincas évek Kosztolányija a nyelveket egyre inkább monasz jellegű zártságukban, egymás számára áthatolhatatlanul fogja fel, rokonságot mutat azzal, ahogy – történetesen Kosztolányi barátja – Zalai Béla 1910-ben Husserl és Leibniz kapcsolatát mérlegelve írta a rendszerek – a kuhni paradigmákét is előlegező – összemérhetetlenségéről: „[A rendszer] adekvát mértéke egyedül önmaga, s más rendszerek számára érthetetlen, inkomparabilis [...]. Mélyen és belsően önállóak e rendszerek, áthatatlanok és incommensurabilisak, egyik sem érti a másik lényét.” A nyelvi rendszerek efféle zártságának, a nyelvek közti kölcsönös megértés erős korlátozottságának föltevése lehetőséget kínál arra is, hogy a viszonylagosságban rejlő reflexivitásprobléma legalább részben elkerülhető legyen: ha ugyanis a másik beláthatatlansága folytán nem ítélem, nem mérhetem a számomra idegen nyelveket, akkor azokat eleve csak egyenrangúnak tarthatom, s ebből fakadó viszonylagosságukat anélkül állíthatom, hogy ezt az állítást magát viszonylagosnak tekinteném.

Korábban láttuk, hogy nemzet és nyelv között olyasféle kölcsönös összefüggés van, mint gondolkodás és nyelv között is – mindkettőben a nyelv válik meghatározóvá. A népek, melyek egységét a nyelv adja, ezért éppúgy egyenrangúak, mint a nyelvek; bennük már csak azért sem kereshető valami lényegi és állandó, természettől fogva adott forma, mert a nyelvek történetileg változó viszonylagosságán alapulnak. Amint azonban minden nyelv magába zárt,

sajátos világegyetem, amelyet benne működő nyelvszellem, nyelvi ösztön forraszt egységbe és formál, úgy a népek közötti párbeszéd sem föltételek nélkül nyitott: saját hagyományom mindig átszínezi azt, ahogy a másikat látom. Színek, tónusok nélkül semmit sem látnék, de így mégis olyan körvonalakat érzékelek, amelyek éppannyira saját magamat határolnak körül, mint amennyire a másikat, az idegent állítják elibém. Alighanem ebből is fakad, hogy Kosztolányi a nemzetkarakterológiákat kései írásaiban rendre ironikusan látszik kifordítani, komolyságukat és tartalmukat kérdőre vonni, sőt az utazás ismereteket bővítő és új élményeket kínáló jellegét is megkérdőjelezi, kételkedve viszonylagosítja.

A sokat utazó, számos idegen nyelven jól beszélő Kosztolányi kétkedése a nyelvtanulás és az utazás haszna kapcsán mintha valóban egy, a hazátlanul úton lévő Esti Kornéltól markánsan különböző alakot is előrajzolna. Olyat, akinek gondolatai a nemzeti el- és bezárkózás felé vesznek irányt. Azonban a Meillet-levél ennél annyiban összetettebb képet rajzolhat ki, hogy Kosztolányinak ezeket az állításait nem valamiféle idegengyűlölettel köti össze, hanem épp ellenkezőleg: a nyelvek és népek egyenrangúságából mutatja levezethetőnek. Schöpflin találó megfogalmazását idézve-parafrázálva „Amit [Kosztolányi] mond [a nyelv óhatatlan-tautologikus sovinizmusáról], az [nem más, nem több, mint] az anyanyelv szeretete, a hozzá való ragaszkodás, valódi vérré válása.” A határok ennyiben nem kiszorítani akarnak vagy kirekeszteni, hanem egy sokféleségből induló, azt méltányló és megföllebbezhetetlen értéknek tartó gondolatmenet következményei. Azzal a sajátos ellentmondással, hogy a sokféleség értéke eszerint úgy óvható meg, hogy az épp a sokféleség hozzáférhetőségét teszi kétségessé. Az így előálló paradoxon pedig alighanem összefügg azzal, Kosztolányi a nyelvi viszonylagosság eddig tárgyalt első értelmezését aránytalanul előtérbe látszik helyezni a másik kettőhöz képest.

2

„Nincs egyetemes érvényességű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és az idő függvénye” – írja Gombocz Zoltán 1931-ben, *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány* című, a nyelvhelyesség megítélésének normáit számba vevő és kétségessé is tevő beszédében-cikkében. Kosztolányi így talán túlzón, mégsem teljesen alaptalanul vethette ellene a Gomboczra hivatkozó Schöpflinnek, hogy „Ő – legnagyobb alkotó nyelvészünk – nem vesz részt mozgalmunkban. De egyáltalán nem helyteleníti.” Gombocz ugyanis – akivel Kosztolányi már 1925-ben tanulságos interjút készített – *Nyelv és lélek* című esszéjével szerzője a Pesti Hírlap Nyelvőrének. Igaz, nem pont abban a témában, amit az 1932-es kötet előzetes szerkesztői terve megjelölt. Az szintén ismert, hogy Gombocz és Kosztolányi nyelvszemlélete között nem egy párhuzam található. 1931-es írásában például Gombocz úgy vélte, hogy „a nyelv sem nem logikus, sem nem illogikus, hanem alogikus”. Az eszperantót pedig a nyelv célszerűségi felfogásának normájával hozta kapcsolatba, kevésbé magát e nyelvet bírálva, mint inkább azokat, akik benne az ideális, egyetemes nyelvet látnák. Kosztolányi szintén úgy gondolta, „maga a nyelv nem ilyen ésszerű”, s a műnyelvekkel is igen kritikus volt. Ugyanakkor azt írta, „a nyelvművelés [...] elsősorban nem az igazságot keresi, hanem a szépséget”, míg Gombocz a nyelvhelyesség esztétikai normáját – jóllehet ezt jelentősen szűkebben értette, mint Kosztolányi, inkább az utóbbi által is kétségbe vont jóhangzás elveként vette számba – éppenséggel a nyelvfejlődéstől idegennek tartotta. S arra figyelmeztetett, a nyelvművelési elméletek legfőbb hibája általában azok egyoldalúsága. Márpedig Kosztolányit kevésbé lehet elveinek egyoldalúságával vádolni, bár idegen szavak ellen vívott küzdelmében – tehát a gyakorlat szintjén – alighanem még rá is érvényes e kifogás.

Kosztolányi a harmincas években alig fordít figyelmet az előzőek értelmében lehatárolt, önmagában álló nyelvet *tagoló* – részint Gombocz is hangsúlyozta – területi és

történeti, valamint társadalmi különbségekre. Korábban ugyan kiemelte a nyelv folytonos történeti változását, most arányaiban ritkábban szól erről, s a népnyelv is elsősorban olyan szerepben kerül elő, amely a nyelvi ösztön élesztését, az idegen szavak helyettesítését szolgálja. A többnyelvűséget látszatnak tartja, amely nyelvi-gondolati elszegényedéssel jár, de a többnyelvű környezet hatásaival leginkább csak a nyelvtisztaság elvi vágyát vagy elvárását megfogalmazva foglalkozik, illetve éppen nem foglalkozik.

Kosztolányi számára valóban nem húzódik szükségszerű ellentmondás aközött, hogy a nyelvek markánsan különbözőek, miközben érintkezésük során óhatatlanul kölcsön is hatnak és keverednek. A nyelv fejlődésében romlást látó fölfogás nyomán – amelyre Gombocz említett cikke többek közt épp Humboldtot hozza példaként – akár úgy is lehetne ezt magyarázni, hogy az idegen hatások alapvetően érintetlenül hagyják a nyelv szellemét, legföljebb idővel teremtő és kifejező erejét visszaszorítják, de utóbbi – mint történet például a nyelvújításban – ismét fölszítható. Termékenyebb, bár Kosztolányinál éppily kifejtetlen az a humboldtiánus hagyományt folytató válasz, amely a nyelvet a beszéd totalitásaként, a beszélő közösség eleven nyelvi tevékenységének teljességeként határozza meg; életnek, és nem pusztán szótárnak-szabálygyűjteménynek látja. Az idegen hatások révén ugyan időlegesen meghasonlás támad a nyelvben, a nyelvi ösztön azonban – ha nem tunyult még el – magához hasonítja, sajátta teszi, beolvasztja ezeket a külső elemeket, mintegy az anyagot annak ellenállását legyőzve megmunkáló formaként. Az áthasonításnak ezt a folyamatát írja le Kosztolányi a *papszelet* szó történetét fölidézve: ez „jelképesen világít rá arra, hogy honosodik meg egy idegen szó, hogy szerzi meg polgárjogát, nemzeti viseletét, hogy lesz teljesen a miénk, bájos félreértések, belemagyarázások sorozata folytán, melyet a tudomány népetimológiának nevet.”

Mivel tehát a nyelvek között föltételezett határok nem zárják ki a nyelvi kölcsönhatásokat, érthetővé válnak a teljes nyelvi tisztaság lehetőségét tagadó megjegyzések: „teljes nyelvtisztaság sehol sincs, nálunk se lehet.” Ha azonban így van, ha saját és idegen szétválasztásának – Gombocz által külön nem tárgyalt – normája éppoly viszonylagos, mint a nyelvhelyesség másik nyolc elve, akkor joggal és szükségszerűen vetődik fel a kérdés, hogy „vajon meddig lehet és kell elmennünk.” Kosztolányi itt azzal kénytelen szembesülni, hogy a nyelvek hasonlításával egybevégezően itt sem található mérce, amely megmondhatná, hol húzódnak saját és idegen, nyelv és nyelv határai. Lehet, hogy vannak ilyen határok, de ha vannak, sokkal inkább kereshetők a beszédben és beszélőben, mint a nyelv leírható rendszerében. Kosztolányi megkísérli ugyan a választ, de az csak afféle *petitio principii*, ami nem állít mást, hogy a sajátta tett már sajátnak tartható, és teljesen vak a fokozatokra és átmenetekre: amit „Az ajkak magukhoz idomított[a]k, az agyvelők más vereteket adtak értelmének: [azt] teljesen a miénkké váltották. Csak az új, vad beözönlésnek kellene gátat vetnünk.”

Kosztolányi alighanem érezte, hogy saját és idegen szavak közt közel sem mindig egyszerű különböztetni, s így nyelvtisztító hevületének keretei bizonytalanná válnak, ezért írhatta még 1932-ben, hogy „A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, sohasem lehet véglegesen »rendbehozni«, kisöpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat részen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék.” Az öntudatosságnak – a Meillet-levélbéli nyelvvesztéssel is összefüggő, az irodalmi nyelvhez szorosan kötődő – igénye a nyelvtisztító mozgalom túlzásait, sőt talán magát a mozgalmiságot is retorikai jellegűnek próbálja mutatni, amelynek egyik fő célja mégsem a szókincs megrostálása – ahogy pedig maga Kosztolányi is állítja másutt –, hanem nyelv teremtő ösztönének és lelkiismeretének ösztökélése. A nyelvi igényesség, tudatosság pedig föltehetőleg tényleg olyan (túl) általános cél, amelyet akár a visszaközö Schöpflin, akár a tartózkodó Gombocz is könnyen elfogadhat.

Legutóbb idéztem rövid írásában Kosztolányi nyíltan elhatárolódik a kiélezettebb nézetektől: sem az idegen szók elleni irtó hadjáratnak, sem annak a közönyösségnek nem ad igazat, amely szerint a nyelv elég erős magában is az idegen hatások elleni védekezésre. Ehelyett úgy vélekedik, afféle belső nyelvújításra van szükség, ami lelki vágy, hisz a nyelv „oly tág és rugalmas, mint maga az élet”, amihez képest a szótárak és szavaik korlátozottak, szegények. Ebből az következne, a szókincs (tisztaságának) kérdése nem emelhető a nyelvről való gondolkodás többi szempontja fölé, a nyelv nem szűkíthető szavaira. Kosztolányi szépíróként, a húszas években következetesen így gondolta. S talán ez az oldottabb fölfogás tér vissza abban is, hogy – mint egy nyelvész értelmezője rámutatott – 1934-ben a Nyugat hasábjain ismét használta a *telefon* szót, amelyet – többek közt Schöpflin egyik parodisztikus példája nyomán is tudhatjuk – Kosztolányi *távbeszélő*ként magyarított. Hogy a nyelvtisztítás szükségességében és mértékében ingadozott-változott Kosztolányi elképzelése, szintén mutathatja, hogy *Aranysárkány* című regényének 1929-es második kiadásában nem cserélte ki az idegen szavakat, miközben stiláris és egyéb nyelvhelyességi kérdésekben módosított-módosított a szövegen. Csak 1932-ben, a Pesti Hírlap Nyelvőrének összeállítása közepette nyúl a szókincshez és magyarítja azt, a regény ifjúsági átdolgozása során. A változtatásokat ezért éppúgy indokolhatta a nevelői szándék, mint az eltelt idő, s vele Kosztolányi talán ekkortájt tetőző purista hevülete (amint arról a Schöpflinnel folytatott vitában is szólt). Hiszen 1930-ban még nyomatékosította: „Minden modern, európai nyelvész azt hirdeti, hogy egy nyelv eredetisége a szellemén múlik, a szerkezetén, és nem azon, vajon hány kölcsönzó hullott beléje a különböző népekkel való érintkezés közben.”

3

Végül csak igen röviden érintem jelentő és jelentett, szó és fogalom, nyelv és gondolat viszonyának – irodalmi vonatkozásban sokszor és joggal elemzett – kérdését, amely a nyelvbölcselet történetét végigkíséri, de – nem lévén filozófus – Kosztolányi nyelvelemző írásaiban kevesebbszer fordul elő. Talán azért, mert a gondolkodás nyelvi föltételezettsége olyannyira világos és magától értődő volt számára: „Mindez pedig nem nemzetieskedés, nem formakérdés, nem külsőség. Mihelyt a gondolat elszakad a nyelvtől, és nem együtt lélegzik vele, maga a gondolat is elhomályosul.”

A Schöpflinnek írt válasz *Újító teremtés* című részében pedig ez olvasható: „Egy új szó lassanként telik meg képzettartalommal. Idő kell hozzá, amíg reá az a fénykör fonódik, mely a pontosan kicövekelt, fogalmi jelentésen *kívül* bizonyos nemes *tétováságot* és *elmosódottságot* is ad neki, a kedélynek azt a sugárzó *mozgékonyosságát*, a beleképzelésnek és hozzágondolásnak azt a derengő *rugalmasságát*, a különféle emlékeknek azt a gyöngén világító, sejtelmes ködét, mely a szavaknak voltaképp a lelke. Ezt valóban csak az emberek közmegegyezése biztosíthatja.” Szeretném kiemelni az *elmosódott*, *mozgékony*, *rugalmas* szavakat a fönti leírásból, amelyek arra utalnak, egy szó lelke, jelentése, hangulati és képzettársításai, nyelvbe szötségének módja változni képes. Olyan esetlegességre utal ez a nyelvben – a kontingenciának más-más formája egyébként a nyelvi viszonylagosság mindegyik értelmi síkján megjelenik –, amely a jelentés meghatározatlansága, a fogalmi körülhatárolás részlegessége folytán nyelv és gondolkodás teremtő, újító erejét képes szavatolni. A nyelvet eszközként kezelő olyan szemlélettel szemben is, amely az idegen szakkifejezések használatát épp azok pontosságával kívánja indokolni. Innen nézve ez a pontosság nem föltétlen vitatandó, mint ahogy az sem, a nyelv bizonyos fokig a kölcsönös megértés célját szolgálja, azonban ott, ahol az emberi szellem alkotó plaszticitásának jut szerep, előtérbe lép a nyelv végső soron formalizálhatatlan, mindegyre alakulni, jelentésbeli megújulásra képes természete.

Kosztolányi nyelvről való gondolkodását lehet olyan szempontból is mérlegre tenni, mely részei elevenek, érvényesek ma is. Számos gondolatát ekkor nagyszerű sejtésnek ítélem, de nem jelentéktelen számú fölvetését avultnak, kétségesnek. Gondolatmenetemnek azonban nem ez volt a célja, hanem a kései Kosztolányi-cikkek egynéhány vélekedésének összefüggésükben, egymással való viszonyukban történő megfontolása. Nem feledve azt sem, amit olvasás során észrevettem és egybekapcsoltam, óhatatlanul nézőpontomtól is függött, tehát részleges.